

О.Д. Могилов*

СКІФСЬКІ КУЛЕПОДІБНІ БРОНЗОВІ НАКОНЕЧНИКИ СТІЛ

Стаття присвячена характеристиці бронзових кулеподібних наконечників стріл, розповсюджених у Причорномор'ї в ранньоскіфський час.

Ключові слова: наконечники стріл, озброєння, військова справа, поселення, поховання, скіфський час.

Влітку 2017 р., під час розкопок Мотронинського городища в Потяминні, на півдні Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, було виявлено бронзовий кулеподібний втульчастий наконечник стріли (рис. 1, 1). Знахідка зроблена при дослідженні валу внутрішньої цитаделі городища, у шарі глиняного викиду з рову. Вона супроводжувалась матеріалами ранньоскіфського часу. Вістря відноситься до рідкісного в Причорноморській Скіфії типу. Воно доповнило не надто велику серію схожих виробів, відомих сьогодні у кількості більше трьох десятків.

Вірогідно, велика рідкість знахідок бронзових кулеподібних стріл стала причиною того, що вони не були відзначені й типологічно атрибутовані в фундаментальній роботі А.І. Мелюкової, присвяченій озброєнню скіфів (Мелюкова 1964). К.Ф. Смирнов, вивчаючи озброєння савроматів та спираючись на мало численні знахідки в їх ареалі, виділив бронзові кулеподібні вістря у відділ V, тип 2 (Смирнов 1961, с. 60). Нещодавно Ю.О. Прокопенко, вивчаючи старожитності Передкавказзя другої половини I тис. до н. е., відніс згадані вістря до III відділу, 2 підвідділу, 1 розділу, згадавши декілька таких виробів (Прокопенко 2014, с. 218).

Мотронинський наконечник відноситься до невеликої групи знахідок, відомих у пам'ятках скіфського кола на півдні Східної Європи, в Середній Європі та в Передній Азії (рис. 2). Ціла група подібних виробів відома

на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, більша частина — в південному вигині р. Тясмин. Зокрема, один предмет відомий з поселення на захід від с. Іванківка Чигиринського району Черкаської області. Він вирізняється приземистими пропорціями та отвором (ливарним браком) в головній частині (рис. 1, 2). Селище, де він знайдений, дає матеріали пізнього передскіфського та скіфського (всіх етапів) періодів, що можуть бути віднесені до VIII—IV ст. до н. е. Зі згаданого населеного пункту походять ще два кулеподібних наконечники більш витягнутих абрисів (рис. 1, 3, 4). Втім, точно встановити до якого саме з декількох поселень в околицях вони належать важко¹. З рову Жаботинського поселення на Тарасовій горі відоме ще одне вістря (рис. 1, 9) (Дараган 2011, рис. II, 20). З околиць с. Жаботин відомі ще три схожих вироби². Вони походять з урочища Яркі (рис. 1, 5), селища в місцевості Скабове (рис. 1, 6) та з Тарасової гори (рис. 1, 7). Цікаво, що на екземплярах з Ярків та Скабового внизу при литті виділено боковий шип — характерний конструктивний елемент ранньоскіфських стріл, що заважав вийманню стріли з тіла. З Пастирського городища, нашарування якого охоплюють весь скіфський час, походить вістря, що являє собою проміжний тип між кулеподібними та дволопатевицими³ (рис. 1, 9). З боків у нього наявні заокруглені виступи: чи то ливарні шви, чи то ледь намічені лопаці. З Українського Лісостепу походить ще один

* МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, mogilovod@gmail.com

© О.Д. МОГИЛОВ, 2018

¹ Широ вдячний завідувачу Сектору археологічних досліджень НІКЗ «Чигирин» С.В. Руденку за надані матеріали з с. Іванківка.

² Дякую завідувачу Історичного музею Кам'янського ДІКЗ Ю.Ю. Ляшку за надані матеріали з с. Жаботин.

³ Роботи Пастирської експедиції Інституту археології НАН України в 2017 р. (кер. В.І. Баранов). Колективна стаття, присвячена виявленим того року наконечникам стріл скіфського часу, зараз готується до друку. Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку співробітникам Пастирської експедиції В.І. Баранову, А.В. Скибі, Я.В. Володарцю-Урбановичу за дозвіл на використання нововиявленої знахідки.

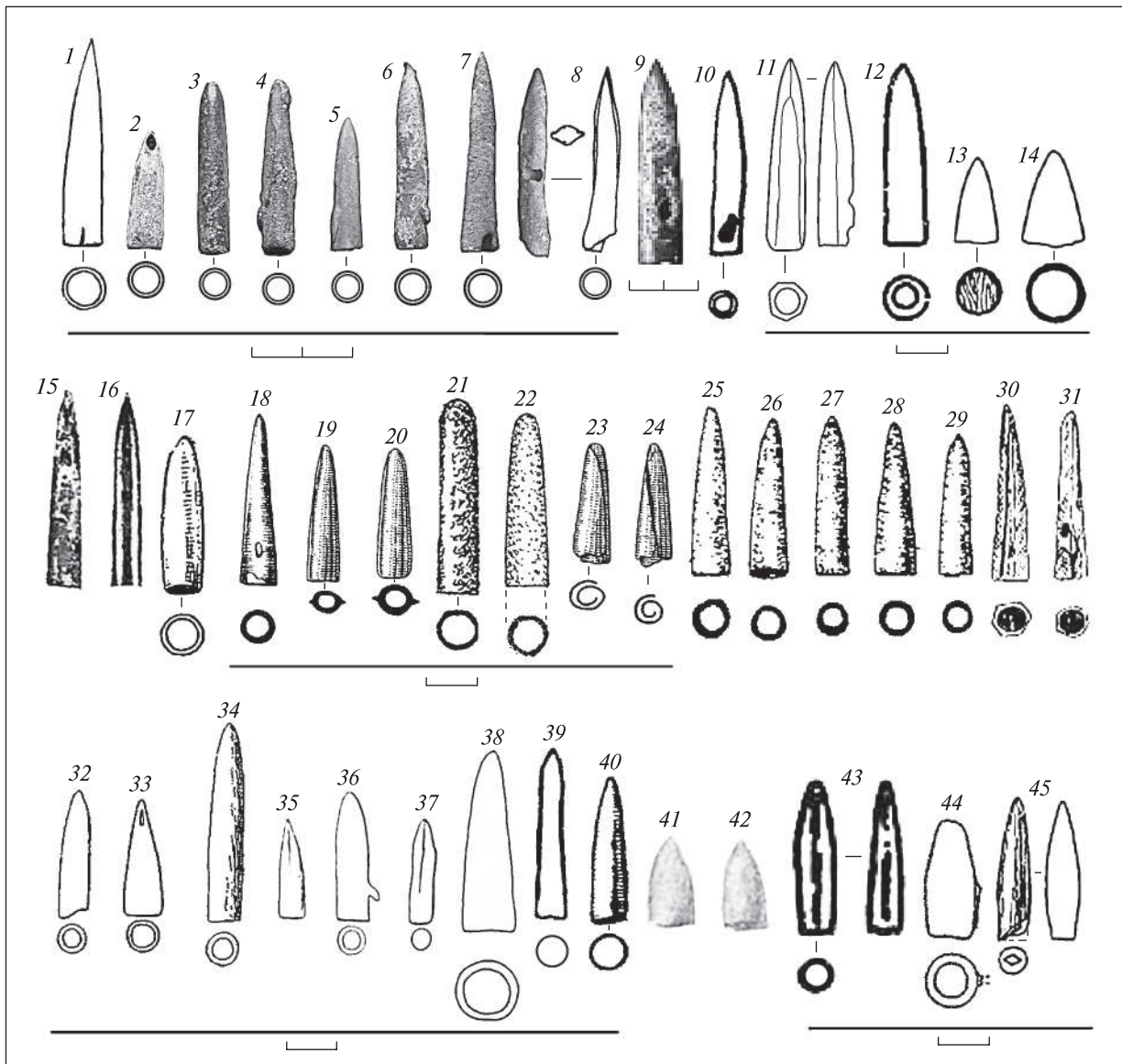

Рис. 1. Бронзові наконечники стріл: 1 — Мотронинське городище; 2 — Іванівка, поселення; 3, 4 — Іванівка; 5—7, 9 — Жаботин: 5 — урочище Яркі, 6 — селище Скабове; 7, 9 — поселення на Тарасовій горі; 8 — Пастирське городище; 10 — Лихачівка; 11 — Краснознаменський могильник, курган 5; 12 — Комарове, поховання 8; 13, 14 — Залізнодорожний могильник 2, курган 2, могила 8; 15, 16 — Бажиган; 17 — північ Грозенської області; 18 — Сержень-Юрт, поселення; 19, 20 — Каррас, могила III; 21 — Мінеральні води, поховання 30; 22 — Развальське поселення; 23, 24 — Уллубаганали, поховання 4; 25—29 — Амасья; 30, 31 — Теюш, поховання 2; 32 — Блюменфельд, курган A12; 33 — Соболевський курган; 34 — Сара, курган 7; 35 — Покровка, курган 2; 36 — Мечетсайський курган 10; 37 — Благословенський могильник 6, курган 1; 38 — Лебедівка V, курган 27; 39 — Кирик-Оба II, курган 27; 40 — Бесоба, курган 4; 41, 42 — Аржан; 43 — Алипкаш, курган 13; 44 — Сакар Чага, курган 23; 45 — Нижньогнилівське поселення; 9 — за М.М. Дараган; 10 — за Б.А. Шрамком; 11 — за В.Г. Петренко; 12 — за М.П. Абрамовою; 13, 14 — за Н.Ю. Лімберіс, І.І. Марченко; 15—17 — за Є.І. Крупновим; 18—20, 23, 24 — за В.І. Козенковою; 21 — за Г.Є. Афанасьєвим, А.П. Рунічем; 22 — за С.В. Махортих, В.А. Фоменко; 25—29 — за V. Ūnal; 30, 31 — за V. Vasiliev, A. Vadea, I. Man; 32—37 — за К.Ф. Смирновим; 38 — за Б.Ф. Железчиковим, В.М. Клепиковим, І.В. Сергацковим; 39 — за С.Ю. Гуцаловим; 40 — за М.К. Кадирбаєвим; 41, 42 — за М.П. Грязновим; 43 — за М.К. Хабдуліною; 44 — за Л.Т. Яблонським; 45 — за Е.С. Шарафутдиною

наконечник. Він знайдений біля с. Лихачівка в Поворсклі (Шрамко 1984, рис. 6, 9).

Наступна значна серія кулеподібних наконечників відома з Північного Кавказу. Пам'ятки, в яких вони знайдені, визнаються фактичними такими, що належать не тільки власне

скіфам, а й місцевому меотському та кобанському населенню. Вироби з поховання 8 кургану 2 некрополя Залізнодорожний 2 (рис. 1, 13, 14) вирізняються приземистими пропорціями (Лімберіс, Марченко 2014, рис. 2, 25, 26). Наконечник з кургану 5 Краснознамен-

Рис. 2. Карта розповсюдження бронзових кулеподібних стріл в Причорномор'ї: 1 — Теюш; 2 — Пастирське городище; 3 — Жаботин; 4 — Мотронинське городище; 5 — Іванівка; 6 — Лихачівка; 7 — Залізнодорожний могильник; 8 — Краснознам'янський могильник; 9 — Развальське селище; 10 — Мінеральні Води; 11 — Каррас; 12 — Комарово; 13 — північ Грозенської області; 14 — Бажиган; 15 — Сержень Юрт; 16 — Амасья

ського могилика (рис. 1, 11) досить своєрідний — він має ограничену поверхню (Петренко 2006, табл. 55, 164). Ще одне вістря з поховання 8 Комаровського могилика (рис. 1, 12) знайдене в сагайдачному наборі з келермеськими типами (Абрамова 1974, рис. 2, 19). Два наконечника витягнутих пропорцій походять з півночі колишньої Грозенської області (рис. 1, 15, 16) (Крупнов 1948, рис. 33, 10). Ще один предмет з цього району знайдений в Бажигані (рис. 1, 17) (Крупнов 1954, рис. 42, 13). Кулеподібне конічне вістря (рис. 1, 18) виявлене на відомому Сержень-Юртівському поселенні (Козенкова 1982, табл. 11, 6). Ще один предмет (рис. 1, 22) виявлений на Развальському селищі кобанської культури біля м. Залізноводська, що датоване IX—VII ст. до н. е. (Махортых, Фоменко 1994, с. 80—81, рис. 2, 7). Наконечники з поховання 3 могилика Каррас (рис. 1, 19, 20) мають з боків два поздовжніх лопатеподібних виступи. В.І. Козенкова описує їх як ливарні шви на кулеподібних наконечниках (Козенкова 1995, с. 24, табл. III, Г, 2, 3). Пара наконечників з могили 30 Мінераловодського некрополя (рис. 1, 21) вирізняються округлістю вістря (Афанасьєв, Рунич 1976, рис. III, 24). Ведучи мову про бронзові кулеподібні стріли на Північному Кавказі, не можна обійти увагою знахідки (рис. 1, 23, 24) з могили 4 некрополя Уллубаганали (Козенкова 1995, рис. 1, 21). Вони теж кулеподібної форми, втім зроблені

шляхом скручування бронзової пластини. Типологічно, технологічно та культурно вони різняться зі скіфськими виробами, представляючи собою місцеве кобанське явище. Нарешті, п'ять стріл відомі зі знищеного поховання між Тасовою і Ладіком біля Амась в Малій Азії (рис. 1, 25—29). В. Юнал вказує на аналогію їм з розташованого неподалік Богазкьоя (стародавньої Хаттуси) (Ünal 1983, S. 69—78, Abb. 3, 1—5). Ці знахідки є свідчення скіфських походів у Передню Азію в добу архаїки. Віддзеркаленням експансії номадів у Середню Європу є дві знахідки з поховання 2 біля м. Теюш в Трансильванії (рис. 1, 30, 31). Як і стріла з Краснознаменського кургану, вони мають ограничену поверхню (Vasiliev, Vadea, Man 1973, fig. 7, 1, 2).

Аналогії скіфським кулеподібним стрілам відомі й в інших Євразійських степових регіонах та сусідніх територіях. І тут вони не багаточисельні, та все ж трапляються. Зокрема, у савроматів Поволжя та Приуралля вони знайдені в курганах А12 в Блюменфельді, Соболевському, 7 біля Сари, 2 неподалік Покровки (рис. 1, 32—35) (Смирнов 1961, рис. 16, Б, 65; 19, Б, 54; 21, Б, 42; 1964, рис. 16, 2а, 1). Вістря з десятого Мечетсайського кургану обладнане шипом на втулці (рис. 1, 36), що є архаїчною ознакою (Смирнов 1964, табл. 23, 2). Знахідка з кургану 1 некрополя Благословенський V (рис. 1, 37) має грані на голівці (Смирнов 1964, табл. 37, 1а, 14). Кулеподібні наконечники (рис. 1, 38—

40) відомі також з курганів 4 могильника Бесоба (Кадырбаев 1984, рис. 1, 4), 27 некрополя Кирик-Оба II (Гуцалов 2011, рис. 8, 17), 27 групи Лебедівка V (Железчиков, Клепиков, Сергацков 2006, рис. 38, 1) тощо.

В Середній Азії кулеподібний наконечник (рис. 1, 44) відомий з кургану 23 могильника Сакар Чага (Яблонский 1996, рис. 19, б). В Північному Казахстані знахідка, що має огранену поверхню (рис. 1, 43) походить з кургану 13 могильника Алипкаш (Хабдулина 1994, табл. 15, 32). Аналогічні вироби відомі й у Туві (рис. 1, 41, 42), зокрема в знаменитому кургані Аржан (Грязнов 1980, рис. 11, 12).

Незважаючи на нечисленність добірки, серед кулеподібних стріл можуть бути виділені окремі *варіанти*. Найбільш численними є класичні *стріли-кулі з гострим вістрям* (рис. 1, 1, 2, 5–7, 9, 10, 15, 16, 18, 25–28). До окремого варіанту можна віднести *наконечники з заокругленим вістрям* (рис. 1, 21, 22). Останні, між іншим, могли вдало використовуватись при полюванні на хутрового звіря, щоб не пошкодити цінну шкіру. Існують і наконечники з помірно округлою голівкою (рис. 1, 3), що є перехідними між двома означеними варіантами. Цікаві *наконечники приземистих пропорцій* з широкою основою (рис. 1, 13, 14). Окремий вид складають *багатогранні* вироби (рис. 1, 11, 30, 31). Окрім цього, як зазначалось, іншокультурними виробами є предмети виготовлені шляхом скручування бронзової пластини (рис. 1, 23, 24).

Бронзові кулеподібні наконечники стріл за формою близькі до однотипових кістяних вістер, що побутують в Північному Причорномор'ї протягом всієї скіфської епохи, й мають коріння в доскіфських пам'ятках. У скіфський час існують і залізні кулеподібні наконечники. Навряд чи можна ставити під сумнів факт походження розглянутих бронзових вістер від кістяних. Саме від них вони отримали свою округлу в перетині форму. У кістяних виробках такий розріз пояснювався природною круглою в перетині формою кістки. Така трансформація йшла в загальному руслі процесу заміни кістки на бронзу, при виготовленні різноманітних предметів, що проходив в епоху пізньої бронзи — на початку раннього залізного віку. Перші проби заміни кістяних кулеподібних наконечників стріл на бронзові бачимо ще в добу фінальної бронзи. Зокрема, в заповненні землянки на Нижньогнілівському поселенні кобяковської культури в Нижньому Подонні знайдено кулеподібне вістря з бронзи, що має розширену середню частину

(рис. 1, 41) (Шарафутдинова 1973, рис. 38, 7). В подальшому, в передскіфських поховальних пам'ятках IX—VIII ст. до н. е. на півдні Східної Європи подібні вироби ніби не відомі. У всякому разі, в узагальнюючих роботах з пам'яток Українського Лісостепу (Тереножкин 1961; Скорый 1999), степового регіону (Тереножкин 1976; Махортых 2005), Північного Кавказу (Дударев 1999; Эрлих 2007) вони не згадуються.

Масове поширення описаних виробів відноситься до ранньоскіфської доби. Можливе відносно точне датування далеко не всіх таких предметів з Європейської Скіфії. Адже частина з них не пов'язана з комплексами. Найранішими є стріли з поховання біля Амасії в Туреччині. В сагайдачному наборі (рис. 3, 1) серед дволопатевої вістер тут панують ромбічні вироби. Втім, трапляються і листовидні наконечники. Таке сполучення характерне для ранньоскіфських докелермеських пам'яток. Відоме воно, наприклад, в кургані 524 в Жаботині (Ильинская 1975, табл. VII). До цього часу можуть відноситись своєрідні вироби з Уллубаганали, що супроводжувались ромбічними шипованими наконечниками (Козенкова 1995, табл. III, Б). Більше знахідок виявлено в похованнях келермеського часу. Так, в Залізнодорожному могильнику в сагайдаку (рис. 3, II) були дволопатеві ромбічні й листовидні, а також трилопатеві й тригранні листовидні чи з трикутною голівкою наконечники (Лимберис, Марченко 2004, рис. 2). В Комаровському могильнику (Абрамова 1974, рис. 2), окрім місцевих кобанських пласких вістер, були й келермеські типи (рис. 3, III). В захороненні 30 Мінераловодського могильника (Афанасьев, Руніч 1976, рис. III) відомі трохлопатеві вістря келермеських типів (рис. 4, II). В шарах Сержень-Юртівського поселення переважали ромбічні наконечники характерні для пізніх доскіфських та ранньоскіфських докелермеських пам'яток. Є тут і дволопатеві листовидні та тригранні й трилопатеві вістря з трикутною голівкою, що властиві для келермеського часу.

Цікавий сагайдачний набір з Теюшу (Vasiliev, Vadea, Man 1973, fig. 4–7). Тут з класичними дволопатевою та трохлопатевою наконечниками стріл келермеських типів трапились і довговтульчасті вістря, близькі до новочеркаських. У похованні був і залізний меч скіфського типу з волютоподібним навершям (рис. 4, I). Вказаний склад набору стріл виглядає дуже незвично. Адже новочеркаські стріли можна б було очікувати зустріти разом з пізніми

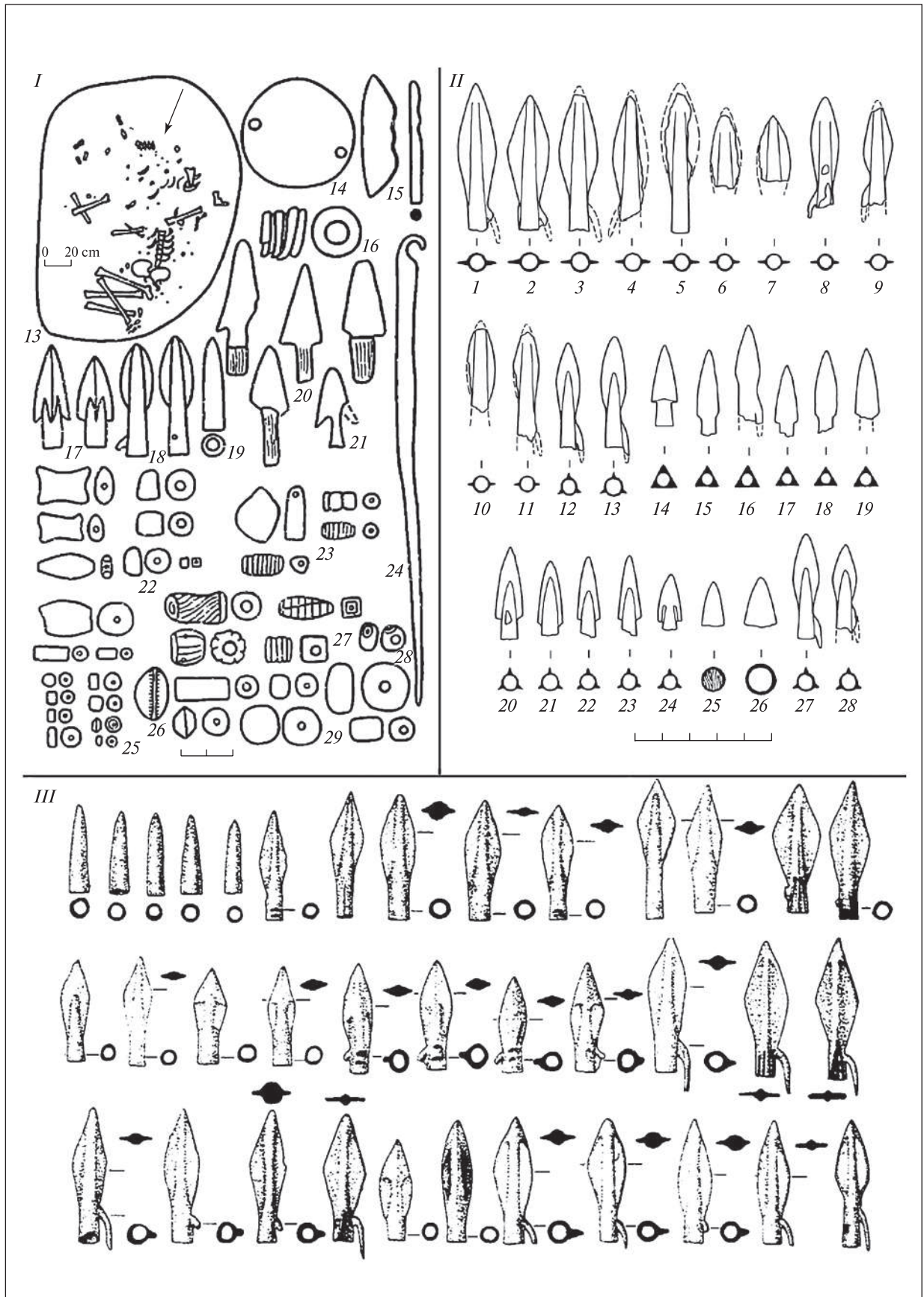

Рис. 3. Ранньоскіфські комплекси з кулеподібними вістрями стріл: I — Комарово, могила 8 (за М.П. Абрамовою); II — могильник Залізнодорожний 2, курган 2, поховання 8 (за Н.Ю. Лімберіс, І.І. Марченко); III — Амася (за V. Ůnal)

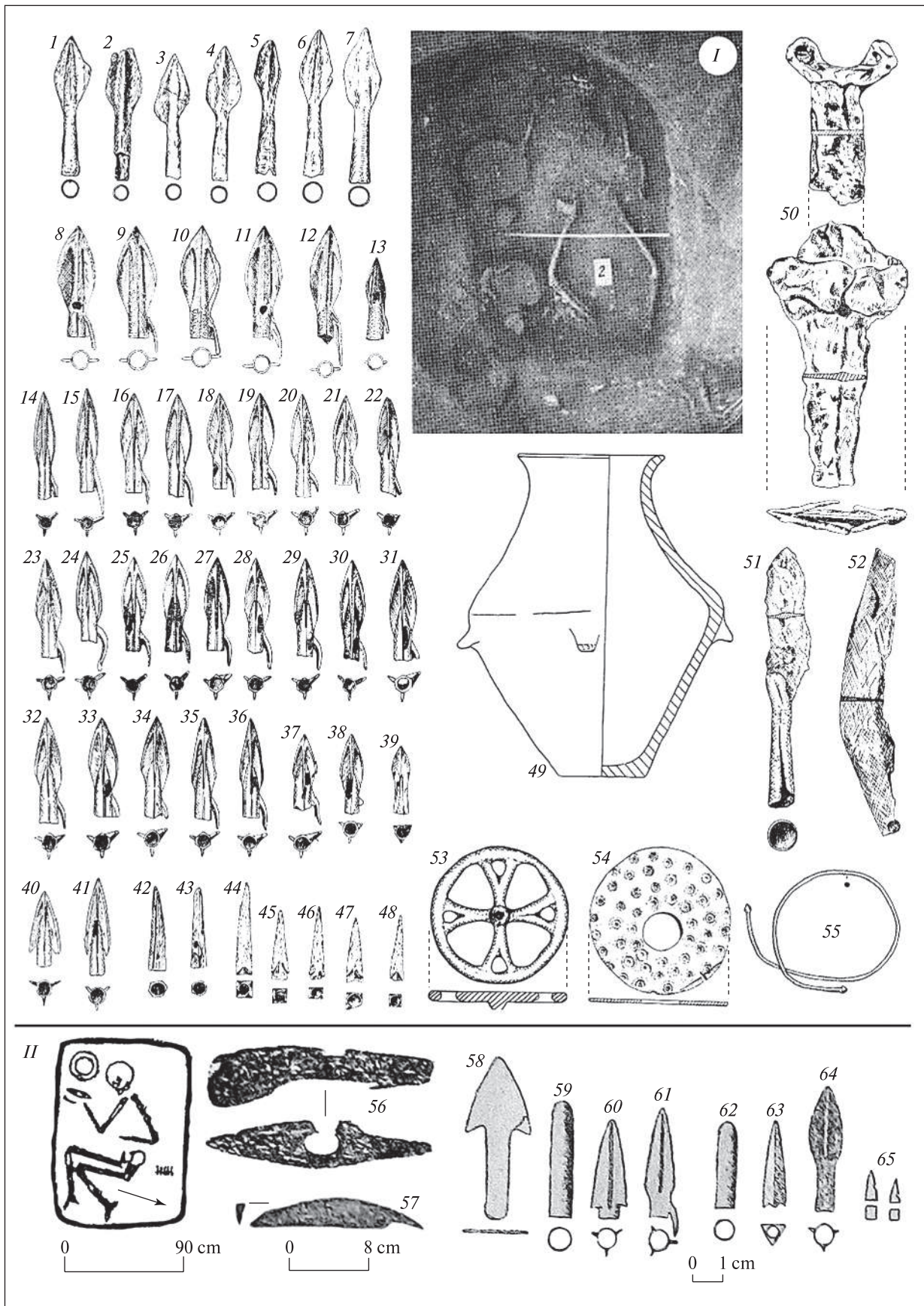

Рис. 4. Поховання з сагайдачними наборами: I — поховання 2 в Теюші (за V. Vasiliev, A. Badea, I. Man); II — поховання 30 Мінераловодського могильника (за Г.Є. Афанасьєвим, А.П. Рунічем). 1–43, 53, 54, 58–61 — бронза; 49 — кераміка; 50–52, 56, 57, 64 — залізо; 55 — срібло; 62, 63, 65 — кістка

передскіфськими чи ранньоскіфськими докелермеськими дволопатовими наконечниками з ромбічними чи листовидними голівками, а ніяк не в сагайдаку келермеської доби. У якості паралелі такому незвичному набору можна назвати хіба що знахідки з пошкодженого поховання в Вільшані в Пороссі. Інвентар звідси має типовий передскіфський новочеркасько-жаботинський вигляд. Втім, разом зі звичайними доскіфськими вістрями, тут виявлено і набір трьохлопатових наконечників, що мають більш пізні абрис (Ковпаненко, Скорый 2003—2004, рис. 3—16). За набором новочеркаської вузди, «жаботинського» посуду з врізним орнаментом, Вільшанський курган відноситься до пізнього доскіфського часу. Захоронення з Теюшу можна датувати за більш пізніми, чисельно переважаючими наконечниками келермеських типів. Вірогідно, новочеркаські знахідки вказують на більш ранній хронологічний відрізок комплексу в межах келермеського етапу. Підтверджує ранньоскіфську атрибуцію і меч з волютоподібним навершям, що входить до числа найбільш ранніх знахідок такого типу (Махортих 1995). Наконечник з рову Жаботинського поселення, за даними М.М. Дараган супроводжувався керамічним комплексом властивим для етапів Жаботин I і II за її періодизацією, або ж маркував фінал горизонту II (Дараган 2011, с. 534, 564, рис. II, 20). Горизонти I і II відображають доскіфські старожитності. Не зовсім ясно, чи заходить «Жаботин II» у початок ранньоскіфського часу. «Жаботинські» наконечники, за М.М. Дараган, маркують кінець етапу II, але епонімний ранньоскіфський курган 524 в Жаботині (де вони складають основу) віднесено вже до етапу III (Дараган 2011, с. 534, 572). На жаль, супутні наконечникові матеріали з рову поки не опубліковані, що не дозволяє скласти власної думки про них. У верхніх нашаруваннях над цим місцем були вже вістря стріл келермеських типів. У класичних доскіфських похованнях на півдні Східної Європи, з характерним новочеркаським інвентарем, як говорилося, бронзові кулеподібні наконечники поки що не відомі. Отже, питання існування таких стріл в доскіфську добу поки залишається відкритим. Всі достовірно відомі на сьогодні випадки їх знахідок в захороненнях Причорномор'я відносяться до ранньоскіфської доби (VII — перша половина VI ст. до н. е.). При цьому, більша частина комплексів — келермеського часу (середина VII — перша половина VI ст. до н. е.). А стріли з Амась відносяться

до докелермеської доби (вірогідно, близько першої половини (третини) VII ст. до н. е.).

В савроматських старожитностях бронзові кулеподібні стріли існують і пізніше. Хоча, як свідчить мечетсайське вістря з шипом на втулці, й тут вони з'явилися у ранньоскіфську добу. Цілий ряд курганів тут містять як келермеські стріли, так і базисні, з прихованою втулкою наконечники. Вони були в наборах з курганів A12 в Блюменфельді, 7 біля Сари, (Смирнов 1961, рис. 16; 21). В Бесобі у вузді існують з одного боку ранні пряжки-пронизки, а з іншого — вже дводірчасті псалії. В сагайдаку тут були як келермеські вістря з листовидною чи трикутною голівкою, так і базисні типи (Кадырбаев 1984, рис. 1). В Північному Причорномор'ї подібні «змішані» комплекси відносяться до другої половини VI ст. до н. е. (Могилов, Діденко 2009, с. 52). Курган 27 некрополя Лебедівка V автори датують IV ст. до н. е. (Железчиков, Клепиков, Сергацков 2006, с. 37, 38). Втім, у сагайдачному наборі тут присутні базисні стріли та вістря з виступаючою втулкою та кінцями граней, що утворюють шипи, що властиве радше для V ст. до н. е. Схожі сполучення типів стріл бачимо і в кургані 27 некрополя Кирик-Оба II (Гуцалов 2011, рис. 8).

Поховання в Сакар Чага в Середній Азії (Яблонский 1996, рис. 18—20) супроводжувалось бронзовими дволопатовими втульчастими та місцевими черешковими стрілами, набором зооморфних блях, а також ранніми бронзовими трьохдірчастими паліями та вудилами, що мають на гризлах «строге» рифлення у вигляді двох рядів опуклин. Цей «орнамент» має доскіфське коріння, і подекуди існує й у архаїчних скіфських пам'ятках (Могилов 2003, с. 32—35). Інвентар дозволяє впевнено датувати комплекс ранньосакським часом, вірогідно, не пізніше VII ст. до н. е. Комплекс кургану Аржан відноситься до ранніх пам'яток скіфського кола у Центральній Азії. А в питаннях відносної хронології, може співвідноситись ще з комплексами доскіфського часу в Північному Причорномор'ї (Тереножкин 1976, с. 210).

Чи могли мати кулеподібні наконечники стріл спеціалізацію при застосуванні в бою, чи на полюванні? Через відсутність лопатей, площа контакту з поверхнею, що вражається, у них зменшується. Отже, при ударі зберігається енергія та збільшується пробивна сила. Це могло робити їх більш ефективними при застосуванні проти воїнів в захисному обладунку. Відсутність лопатей у них, однак, зменшу-

вала стабілізацію в польоті; що, втім, можна було компенсувати оперенням стріли.

Чи мали розглянуті причорноморські наконечники регіональні особливості? Через малочисленність добірки впевнено говорити про це важко. Вістря приземистих, широких пропорцій відомі поки що лише в Прикубанні (рис. 1, 13, 14). З Північного Кавказу та Середньої Європи походять вироби з ограненою поверхнею (рис. 1, 11, 30, 31). Втім, ледь помітні грані проглядаються й на деяких лісостепових виробах. Сильна округлість вістря наконечника характерна для декількох північнокавказьких виробів з пам'яток кобанського кола (рис. 1, 21, 22). У екземпляра з Потясминня (рис. 1, 3) таке заокруглення вже помітно слабше. Стріли з позначеним шипом на втулці відомі в Потясминні та ареалі савроматської культури (рис. 1, 5, 6, 36).

З огляду на розповсюдження на великих просторах, можна припускати, що виникнення бронзових кулеподібних стріл було незалежним у різних регіонах Євразії, та ілюструвало заміну кістки бронзою, з розвитком продуктивних сил.

- Абрамова М.П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья. *Советская археология*. 1974, № 2, с. 195—212.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П. Минераловодский могильник VI—IV вв. до н. э. *Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института Академии наук Грузинской ССР*. 1976, вып. XX, с. 23—40.
- Грязнов М.П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Ленинград, 1980.
- Гуцалов С.Ю. Этнокультурная специфика могильника Кырык-Оба II. *Российская археология*. 2011, № 1, с. 81—96.
- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. Киев, 2011.
- Дударев С.Л. Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.). Армавир, 1999.
- Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI—II вв. до н. э.). Москва, 2006.
- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. Киев, 1975.
- Кадыбарев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек. *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва, 1984, с. 84—93.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*. 2003—2004, № 3, с. 265—288.
- Козенкова В.И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант. *Свод археологических источников*. 1982, В 2—5, с. 1—85.
- Козенкова В.И. Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант. *Свод археологических источников*. 1995, вып. В 2—5, с. 1—166.
- Крупнов Е.И. Археологические работы в Грозенской области в 1946 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1948, вып. XX, с. 67—73.
- Крупнов Е.И. Прикаспийская археологическая экспедиция. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1954, вып. 55, с. 95—105.
- Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. Новые протомеотские комплексы Закубанья (могильник Железнодорожный-2). *Археологические вестн.* 2014, вып. 20, с. 165—181.
- Махортих С.В. Про кинджали скифского типа с простым антенным навершием. *Археология*. 1995, № 4, с. 104—111.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. Киев, 2005.
- Махортых С.В., Фоменко В.А. Развальский клад. *Древности скифов*. Киев, 1994, с. 79—85.
- Могилов О.Д. Эволюция орнамента на вудилах передскифского часу півдня Східної Європи. *Археология*. 2003, № 4, с. 32—37.
- Могилов О.Д. Діденко С.В. Скифський курган 448 біля с. Журовка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні. *Археология*. 2009, № 3, с. 45—55.
- Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы скифской эпохи на Северном Кавказе. Москва; Берлин; Бордо, 2006.
- Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Киев; Полтава, 1999.
- Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1961, № 101, с. 1—160.
- Смирнов К.Ф. Савроматы. Москва, 1964.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев, 1976.
- Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы, 1994.
- Шарафутдинова Э.С. Наконечники стрел из поселений кобяковской культуры эпохи поздней бронзы. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1973, вып. 134, с. 101—105.
- Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения. *Вооружение скифов и сарматов*. Киев, 1984, с. 22—39.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Москва, 2007.
- Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). Москва, 1996.
- Ünal V. Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nordlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. 1982, vol. 4, pp. 65—81.
- Vasiliev V., Badea A., Man I. Doua noi morminte scitice descoperite la Teius. *Sargetia*. 1973, no. 10, pp. 27—43.

Надійшла 03.04.2018

А.Д. Могилев

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века
Института археологии НАН Украины, mogilovod@gmail.com

СКИФСКИЕ ПУЛЕВИДНЫЕ БРОНЗОВЫЕ НАКОНЕЧНИКИ СТРЕЛ

В 2017 г., во время исследования внутреннего вала Мотронинского городища бассейна р. Тясмин, был найден бронзовый пулевидный наконечник стрелы, сопровождавшийся материалами раннескифского времени. Он дополнил небольшую серию подобных вещей, происходящих из Причерноморья. Сегодня известно немногим более 30 похожих изделий. Ближайшие аналогии известны из сел Жаботина и Ивановки, на юге Днепровской Правобережной Лесостепи, в бассейне р. Тясмин. Подобный предмет найден у Лихачевки в Поворсклье. Целая серия таких изделий происходит с Северного Кавказа: Железнодорожный и Комаровский могильники, Красное Знамя, Минеральные Воды, Бажиган. Найдены они в погребении у Амасьи в Турции. Здесь они были в докелермесском колчанном наборе, и вероятно, маркируют скифские походы в Переднюю Азию. Аналогии известны у савроматов Поволжья и Приуралья, саков Средней Азии, племен скифского времени Северного Казахстана и Тувы.

Стрелы из Причерноморья датируются раннескифским временем (VII — первая половина VI вв. до н. э.). Большинство из них известно в памятниках келермесского этапа: захоронения Комаровского, Железнодорожного, Минераловодского могильников. Захоронение близ Амасьи указывает на их бытование и на докелермесском этапе. Пулевидные стрелы имели меньшую площадь контакта с поражаемой поверхностью и могли иметь большую пробиваемость. Они могли использоваться для борьбы с одетыми в защитные доспехи воинами. Поскольку их находки распространены на огромных просторах Евразии, можно предполагать независимое возникновение подобных артефактов в разных регионах. Вероятно, прототипами послужили костяные стрелы аналогичной формы, а сам процесс трансформации проходил в рамках процесса замены кости бронзой и железом, известного в раннем железном веке.

К л ю ч е в ы е с л о в а: наконечники стрел, вооружение, военное дело, поселение, погребение, скифское время.

Oleksandr D. Mogylov

Ph.D., Senior researcher of the Early Iron Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, mogilovod@gmail.com

SCYTHIAN BULLET-TYPE BRONZE ARROWHEADS

The bronze bullet arrowhead accompanied by materials of an early Scythian time during the research of the internal rampart of the Motronyn hillfort in a Tiasmyn River basin, in 2017 was found. It complemented a small series of the similar items that originate from the Black Sea region. Approximately thirty similar finds are known today. The nearest analogies were found on the settlements of Zhabotyn and Ivanivka, on the South of Dnieper River Right-bank Forest-steppe, in the Tiasmyn River basin. A similar object occurred near the Lykhachivka village in Povorskliia. Such types of arrowhead series are known from the territory of the Northern Caucasus: from the Zheleznodorozhny and Komarovsky burial grounds, from the Krasnoe Znamya, Mineralnye Wody and Bazhigan archaeological sites. They were found in Pre-Kelermes quiver set in a burial at Amasya in Turkey, and probably mark the Scythian campaigns to Anterior Asia. Analogies are known at the Sauromats of the Volga and the Urals, the Saks of Central Asia, the tribes of the Scythian time of Northern Kazakhstan and Tuva.

The arrowheads from the Black Sea region are dated by the early Scythian time (7th — the first half of the 6th century BCE). Most of them are known in the archaeological sites of the Kelermes stage from the Komarovsky, Zheleznodorozhny, Mineralovodsky burial grounds. The burial near Amasya specifies on their existence on the Pre-Kelermes stage. The bullet arrowheads had a less area of contact with the target surface and could have a larger penetration. They could be used for fights against warriors dressed in defensive armour. As such finds are widespread on the vast spaces of Eurasia, it is possible to suppose the independent origin of similar artefacts in different regions. Probably, the bone arrowheads of a similar shape served as the prototypes, and the process of transformation passed within the framework of the replacement process of bone to a bronze and iron ones, well-known in the Early Iron Age.

Keywords: arrowheads, armor, military science, settlement, burial, Scythian time.

References

- Abramova M.P. Pogrebeniia skifskogo vremeni Tcentralnogo Predkavkazia. *Sovetskaia arkheologiia*. 1974, no. 2, pp. 195-212.
- Afanasev G.E., Runich A.P. Mineralovodskii mogilnik VI-IV vv. do n. e. *Izvestiia Iugo-Osetinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta Akademii nauk Gruzinskoi SSR*. 1976, vol. 20, pp. 23-40.
- Daragan M.N. Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. Kyiv, 2011.
- Dudarev S.L. Vzaimootnosheniia plemen Severnogo Kavkaza s kochevnikami Iugo-Vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu (IX - pervaiia polovina VII vv. do n. e.). Armavir, 1999.
- Erlikh V.R. Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zheleznogo veka. Moskva, 2007.
- Griaznov M.P. Arzhan. Tcarskii kurgan ranneskifskogo vremeni. Leningrad, 1980.

- Gutcalov S.Iu. Etnokulturnaia spetsifika mogilnika Kyryk-Oba II. *Rossiiskaia arkheologiia*. 2011, no. 1, pp. 81-96.
- Iablonskii L.T. Saki Iuzhnogo Priaralia (arkheologiia i antropologiia mogilnikov). Moskva, 1996.
- Ilinskaia V.A. Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin. Kyiv, 1975.
- Kadybarev M.K. Kurgannye nekropoli verkhovev r. Ilek. *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva, 1984, pp. 84-93.
- Khabdulina M.K. Stepnoe Priishime v epokhu rannego zheleza. Almaty, 1994.
- Kovpanenko G.T., Skoryi S.A. Olshana: pogrebenie predskifskogo vremeni v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*. 2003-2004, no. 3, pp. 265-288.
- Kozenkova V.I. Tipologiia i khronologicheskaia klassifikatciia predmetov kobanskoi kultury. Vostochnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. 1982, vol. V 2-5, pp. 1-85.
- Kozenkova V.I. Oruzhie, voinskoe i konskoe snariazhenie plemen kobanskoi kultury (sistemizatciia i khronologiia). Zapadnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. 1995, vol. V 2-5, pp. 1-166.
- Krupnov E.I. Arkheologicheskie raboty v Groznenskoii oblasti v 1946 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1948, vol. 20, pp. 67-73.
- Krupnov E.I. 1954. Prikaspiiskaia arkheologicheskaia ekspeditciia. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1954, vol. 55, pp. 95-105.
- Limberis N.Iu., Marchenko I.I. Novye protomeotskie komplekxy Zakubania (mogilnik Zheleznodorozhnyi-2). *Arkheologicheskie vesti*. 2014, vol. 20, pp. 165-181.
- Makhortykh S.V. Pro kyndzhalny skifskogo typu z prostym antennym naversham. *Arkheolohiia*. 1995, no. 4, pp. 104-111.
- Makhortykh S.V. Kimmeriitcy Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2005.
- Makhortykh S.V., Fomenko V.A. Razvalskii klad. *Drevnosti skifov*. Kyiv, 1994, pp. 79-85.
- Mohylov O.D. Evoliutsiia ornamentu na vudyakh peredskifskogo chasu pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*. 2003, no. 4, pp. 32-37.
- Mohylov O.D. Didenko S.V. Skifskiy kurhan 448 bilia s. Zhurovka - pamiatka perekhidnogo chasu v Potiasmynni. *Arkheolohiia*. 2009, no. 3, pp. 45-55.
- Petrenko V.G. Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany skifskoi epokhi na Severnom Kavkaze. Moskva; Berlin; Bordo, 2006.
- Sharafutdinova E.S. Nakonechniki strel iz poselenii kobiakovskoi kultury epokhi pozdnei bronzy. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*. 1973, vol. 134, pp. 101-105.
- Shramko B.A. Iz istorii skifskogo vooruzheniia. *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv, 1984, pp. 22-39.
- Skoryi S.A. Kimmeriitcy v Ukrainskoi Lesostepi. Kyiv; Poltava, 1999.
- Smirnov K.F. Vooruzhenie savromatov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1961, no. 101, pp. 1-160.
- Smirnov K.F. Savromaty. Moskva, 1964.
- Terenozhkin A.I. Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie. Kyiv, 1961.
- Terenozhkin A.I. Kimmeriitcy. Kyiv, 1976.
- Ünal V. Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nordlichen Zentraianatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. 1982, Bd. 4, ss. 65-81.
- Vasiliev V., Badea A., Man I. Doua noi morminte scitice descoperite la Teius. *Sargetia*. 1973, no. 10, pp. 27-43.
- Zhelezchikov B.F., Klepikov V.M., Sergatkov I.V. Drevnosti Lebedevki (VI-II vv. do n. e.). Moskva, 2006.